

ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ТА СУМІЖНІ ГАЛУЗІ ЗНАНЬ

УДК 930.2(470+571)«17/18»

Денис Москальов

ОСОБЛИВОСТІ РОСІЙСЬКОЇ АНТИКВАРНОЇ ПРАКТИКИ
др. пол. XVIII – сер. XIX ст.

У статті висвітлено особливості російської антикварної практики як імперського контексту подібного українського явища другої половини XVIII – середини XIX ст. На прикладі антикварних гуртків М. Румянцева і О. Мусіна-Пушкіна розкрито основні форми, напрями, чинники та результати діяльності російських антикваріїв, висвітлюються їхні інтелектуальні зв'язки, визначаються специфіка і шляхи формування та використання приватних колекцій джерел.

Ключові слова: антикварний рух, збирання джерел минулого, Російська імперія, М. Румянцев, О. Мусін-Пушкін, неофіційний гурток.

Дослідження історії збирання і використання вітчизняних пам'яток минулого у другій половині XVIII – середині XIX ст. є важливим науковим завданням, оскільки представляє складний процес розвитку та становлення української історичної науки – історіографії, археографії, архівознавства, джерелознавства, етнографії, історичної бібліографії. Антикварний рух у Лівобережній Україні цього часу, що виражався у пошуку, збиранні і використанні історичних джерел, явив спробу переосмислення та реконструювання інтелектуальною елітою свого минулого, а разом із тим і національно-культурної ідентичності, легітимізації своїх прав та інтересів в умовах драматичних процесів імперської інкорпорації й нобілітації.

Важливою умовою повноцінної реконструкції українського антикварного руху другої половини XVIII – середини XIX ст. є розкриття тих контекстів і впливів, що були визначальними та формували його специфіку. Тому метою статті є висвітлення особливостей російської антикварної практики як складової сусіднього інтелектуального простору, котрий так чи інакше позначався на подібному українському явищі, виражаючи його імперський контекст, і визначення міри цього впливу. Незважаючи на розробку зазначеної проблеми російськими вченими (передусім, зусиллями С. Луппова, І. Мартинова, П. Хотєєва та В. Козлова)¹, вона не стала предметом спеціальної уваги українських дослідників.

Антикварний рух у Російській імперії другої половини XVIII – середини XIX ст., відображаючи провідні європейські впливи та тенденції, разом із тим мав певні особливості, що визначалися комплексом внутрішніх і зовнішніх чинників.

Збирання, дослідження й публікація джерельного матеріалу найяскравіше втілювалися у діяльності гуртків Олексія Івановича Мусіна-Пушкіна (1744–1817) та Миколи Петровича Румянцева (1754–1826), які об'єднали видатних дослідників і розвинули напрями та форми тогочасних джерельних студій. Але підґрунтя для такої евристично-економічної практики вже було сформоване попередньою працею багатьох російських учених.

Своєрідний фундамент для майбутніх історичних студій антикваріїв у Росії був закладений діяльністю відомих дослідників: В. Татищева, Г. Міллера, М. Щербатова, М. Новикова та ряду інших учених, завдяки яким був накопичений певний досвід виявлення і збирання історичних джерел, їх опрацювання та публікації, створення на цій основі ґрунтовних розвідок. Величезний корпус актового та наративного матеріалу, виявлений із середовища його побутування, архівів центральних і місцевих установ у другій половині XVIII ст. був зосереджений в оригіналах та копіях у спеціалізованих сховищах (бібліотека Академії наук, Імператорська Публічна бібліотека, Московський архів Колегії іноземних справ (МАКІС), Розрядно-Сенатський архів, Архів старих справ та ін.), ставши потенційною базою майбутніх досліджень.

У другій половині XVIII – на початку XIX ст. значні приватні збирання джерел вже мали російські «антикварії» П. Шереметьєв, І. Голиков, П. Крекшин, В. Крестинін, І. Тургенєв, М. Херасков, В. Тредіаковський, Ф. Баузе, Я. Княжнін, О. Радишев, Д. Фонвізін, П. Актов,

С. Строганов, Ф. і А. Ростопчини, М. Юсупов та багато інших². Для більшості з них колекціонування було захопленням, модою, службовою необхідністю або поєднувало ці ознаки³. Відомі й перші каталоги приватних колекцій Д. Бутурліна, О. Розумовського, О. Власова, О. Головкина, П. Демидова, М. Голіцина та інших тогочасних збирачів⁴. Ці праці мали переважно практичний реєстраційний характер і створювалися здебільшого для описування книг та рукописів закордонного походження. За підрахунками сучасного дослідника теорії та історії російської археографії В. Козлова, наприкінці XVIII – у першій чверті XIX ст. у Росії існувало близько 160 приватних колекцій універсального чи проблемного типу, кожна з яких містила не менше 20 оригінальних рукописів⁵. Архіви та бібліотеки російських збирачів детально розглянуто в історіографії⁶, проте їх значущість у розвитку історичних студій залишається малодослідженою.

В. Татищев (1686–1750) у чотирьох частинах своєї «Истории Российской с самых древнейших времен» (над першим виданням якої працювали упродовж 1768–1848 рр.) репрезентував широкий масив, головним чином, рукописного нарративного матеріалу, чим заклав основу для його подальшого критичного опрацювання. Значний джерельний комплекс був уміщений у «Древней российской вивлиофике» М. Новикова (1744–1818), уперше виданій у 10 частинах протягом 1773–1775 рр⁷. Подібний, переважно актовий, масив містила й семитомна «История Российская от древнейших времен» (1770–1791) М. Щербатова (1733–1790). Ці вчені мали власні джерельні зібрання та користувалися колекціями своїх сучасників, без чого їх видатні праці просто не були б створені⁸. Але подібні джерельні публікації були поодинокими явищами. Систематичної едиційної програми у Російській державі на той час не вдалося створити. Академічні проекти, добре продумані та офіційно схвалені, у XVIII ст. майже завжди залишалися лише на папері або згорталися після перших випусків через брак фінансового забезпечення. Програмна публікація важливих історичних джерел була можлива лише «за высочайшим повелением», коли такі проекти мали необхідний ідеологічний підтекст офіційної політики⁹.

Евристично-дослідницькі та едиційні проекти, що набули характеру систематичної програмно-організованої роботи, найяскравіше втілювалися у діяльності гуртків графів О. Мусіна-Пушкіна та М. Румянцева, що відобразила назрілий комплекс суспільних потреб у політичній, ідеологіч-

ній, науковій, культурній сферах розвитку. Кожне з цих неофіційних наукових об'єднань мало власну творчу специфіку, що потребує їх окремого аналізу для вивчення головних особливостей антикварної практики.

Гурток О. Мусіна-Пушкіна існував протягом 1785–1812 рр., і був неофіційним колективом впливових високопосадовців, які прагнули історичними «вправами» зміцнити ідеологію освіченого абсолютизму, обґрунтувати своєрідність історичного шляху Росії і, таким чином, нейтралізувати вплив на суспільну свідомість нових західних ідей, що породили Велику французьку революцію та призвели до спотворення «справжнього» патріотизму¹⁰.

Організаційними центрами гуртка були петербурзький та московський будинки О. Мусіна-Пушкіна. Граф залучав комісіонерів, які займалися пошуком та придбанням для нього різноманітних старожитностей (особливо тут треба згадати відомих антикваріїв: архієпископа ростовського та ярославського Арсенія Верещагіна, протоієрея Московського Успенського собору Петра Олексійовича Алексеєва, співробітників Імператорської Публічної бібліотеки О. Оленіна, О. Єрмолаєва і К. Бороздіна, які протягом 1809–1811 рр. провели археолого-археографічне обстеження Росії).

Іншим джерелом комплектування зібрання був антикварно-книжковий ринок, зокрема книжкова лавка відомого московського колекціонера й торговця старожитностями Ігнатія Ферапонтовича Ферапонтова. Також важливу роль у поповненні зібрання відігравали рукописи зі сховищ духовного відомства, які граф міг вилучати, бо з 1791 р. був обер-прокурором Синоду та ініціатором серпневого указу цього ж року. Внаслідок його виконання до кінця 1792 р. вдалося виявити більше 600 рукописів, не менше половини з яких потім надіслали до Синоду¹¹. Однак, як зауважив В. Козлов, вилучення рукописів із церковних сховищ не становили значного джерела поповнення зібрання О. Мусіна-Пушкіна, а провідним шляхом комплектування були дарування та заповіти його друзів¹².

Отже, О. Мусін-Пушкін постійно оновлював та вдосконалював свою колекцію книг та рукописів, залучаючи до її поповнення й матеріали, створені сучасниками, усвідомивши їх майбутню значущість. Через втрату цього зібрання під час московської пожежі 1812 р. (в якій загинули і колекції М. Бантиша-Каменського, Ф. Баузе, Д. Бутурліна, К. Дашкової, П. Демидова, М. Карамзіна, І. Орлова, О. Розумовського, Й. Шадена,

Д. Шереметьєва, А. Шльоцера і десятки інших невідомих нам зібрань¹³) залишається відкритим питання щодо його обсягу. Сучасні дослідження гіпотетично окреслюють тільки рукописну частину колекції графа близько тисячею одиниць, порівнюючи її кількість з найбільшими тогочасними аналогами, проте зібрання мало також значні бібліотечний та нумізматичний фонди, про що неодноразово згадував сам власник¹⁴.

Специфікою евристичної діяльності гуртка О. Мусіна-Пушкіна була її орієнтація переважно на сховища духовного відомства, завдяки чому й стало можливим відкриття таких унікальних пам'яток, як «Слово о полку Игореве», Лаврентіївський літопис, ряд хронографів тощо. Саме ці пошукова й комплектуюча складові визначили дослідницько-економічну частину антикварної справи гуртка, члени якого вже повністю усвідомлювали значущість джерел для вивчення вітчизняної історії. Зібрання О. Мусіна-Пушкіна, яке фактично стало зібранням гуртка, не було закритим для сучасників і становило головний дослідницький фонд, завдяки якому здійснювалося вивчення, описування, копіювання, публікація джерел, створення на їх основі нових історичних праць. Гурток опублікував «Руську Правду» (1792), «Книгу Большому Чертежу» (1792), «Поучение» Володимира Мономаха (1793), «Слово о полку Игореве» (1800) та багато інших джерел і творів¹⁵.

Джерельні та історіографічні видання гуртка, більшість з яких після загибелі колекції О. Мусіна-Пушкіна перетворилися на першоджерела, супроводжувалися значним науковим апаратом (передмовами, коментарями, посиланнями, покажчиками, додатками), знаменуючи розвиток археографічної практики, осмислення історичної значущості джерел, водночас яскраво виражали окреслений вище ідейний комплекс суспільно-політичних та ідеологічних настроїв колективу, який був не лише науковим, але й замкненим політичним об'єднанням. Однак, своїми досягненнями в археографії, історіографії та джерелознавстві, активною участю у справі збереження та введення до обігу історичних пам'яток, гурток О. Мусіна-Пушкіна спонукав більш молоде покоління, яке на початку XIX ст. перейняло естафету антикварного руху, а з нею і накопичений досвід, до розшуку та дослідженню вітчизняних старожитностей.

Гурток графа М. Румянцева також був неофіційним колективом. Він існував з 1811 р. до 1826 р. Виникнення цього гуртка стало можливим завдяки двом головним умовам. З одного

боку – особистість самого М. Румянцева, міністра закордонних справ і державного канцлера, який після відставки у 1814 р., маючи значні статки, вирішив присвятити свій час, зусилля та кошти науковій справі. З іншого – когорта видатних дослідників, інтереси яких формувалися в період піднесення суспільної свідомості після перемоги у Вітчизняній війні 1812 р. Серед них – М. Бантиш-Каменський, О. Малиновський, П. Строев, К. Калайдович, І. Снегірьов, О. Оленін, О. Ермолаєв, О. Востоков, В. Анастасевич, В. Берх, Ф. Аделунг, Ф. Круг, П. Кеппен та ін. Саме завдяки цим ученим у діяльності гуртка визначилися філологічні, бібліографічні, лінгвістичні, всесвітньо-історичні інтереси.

Центрами діяльності гуртка, крім двох столиць, були Гомель, Могильов, Полоцьк і Вільно. Окремі члени гуртка працювали на території України, Білорусі, Польщі й Литви – І. Григорович, М. Берлінський, І. Лобойко, К. Незабітаускас, С. Станкевич, І. Данилович. З гуртком співпрацювали й професори університетів Західної Європи: В. Караджич, Е. Копітар, Й. Добровський, польські, чеські й словацькі дослідники Й. Лелевель, Є. Бандтке, В. Ганка, П. Шафарик та ін¹⁶. Таким чином, граф створив мережу співробітників гуртка у різних регіонах імперії й за кордоном.

Патріотичне зацікавлення й особисте захоплення науковими проблемами були головними мотивами меценатства М. Румянцева. Його матеріальна підтримка стала основою об'єднання професійних учених, краєзнавців, технічних співробітників гуртка, стимулом їх співпраці, адже майже всі дослідження фінансово забезпечувалися саме ним. За підрахунками В. Козлова, на наукові справи 55 членів гуртка граф витратив більше 1 млн. рублів¹⁷. Завдяки матеріальним можливостям, зв'язкам, впливу, неабиякому організаторському таланту колишнього канцлера й стала можливою плідна евристично-дослідницька та едиційна робота гуртка, який був своєрідною археографічною школою для більшості його учасників.

Найважливішими археографічними виданнями гуртка були «Собрание государственных грамот и договоров» (1811–1894), «Белорусский архив древних грамот» (1823), «Памятники российской словесности XVII в.» (твори Кирила Туровського, Даниїла Заточника, митрополита Никифора, Кирика Новгородця) у 1818–1820 рр. тощо¹⁸.

Аналізуючи особливості видавничої практики Румянцевського гуртка, зазначимо, що, попри

активну систематичну роботу в цій сфері, більшість задуманих едиційних проектів залишилися нереалізованою через різноманітні обставини того часу. Так, не вдалося опублікувати численні переклади, збірники документів (літописи, акти, твори іноземців, східні, візантійські та інші джерела). На стадії збирання матеріалу зупинилися проекти, пов'язані з підготовкою лінгвістичних словників, спеціальних палеографічних, історико-географічних, хронологічних та інших досліджень, краєзнавчих та регіональних студій. Проте, такі важливі джерела як Радзивилівський та Іпатіївський літописи, «Степенная книга», Литовські статuti, «Изборник Святослава», документи Кенігсберзького архіву, Литовської метрики та інші цінні пам'ятки ретельно опрацьовувалися членами гуртка і стали солідною потенційною базою для майбутніх досліджень. Члени гуртка зробили значний внесок у розроблення археографічної теорії та практики, постійно удосконалюючи прийоми та принципи джерельних публікацій. Про високий рівень наукової роботи гуртка свідчать, наприклад, публікації «Собрания грамот» чи «Белорусского архива», де ретельно відтворювався текст пам'яток, печатки оригіналів, написи на них, наводилися відомості про матеріал документів, місце їх зберігання, географічний та іменний показники, палеографічні таблиці почерків різного часу, детальні історичні коментарі¹⁹.

Передумовою широкої видавничої практики гуртка, звичайно, була значна евристична робота, яка пройшла еволюцію від пошуку документів у МАКІС до обстеження вітчизняних і закордонних архівів, вивчення археологічних пам'яток і збирання етнографічного матеріалу. В останні п'ять років існування гуртка пошуки велися у формі комплексних археографічних, археологічних і етнографічних «польових» експедицій, які проводилися висококваліфікованими спеціалістами та передбачали обстеження всього корпусу пам'яток конкретного сховища. У цьому плані показові Підмосковна експедиція (1817–1820) К. Калайдовича і П. Строева, Сибірська експедиція (1817–1822) В. Берха, Рязанська експедиція (1822) К. Калайдовича, серія експедицій у західні й південні регіони країни, в яких взяли участь декілька десятків вчених. Дослідники обстежили центральні сховища МАКІС, Синодальної і Типографської бібліотек, Архіву старих справ, Публічної бібліотеки і бібліотек Академії наук, Ермітажу, Петербурзької духовної академії, а також до 130 регіональних державних, відомчих і приватних зібрань імперії. Десятки співробітни-

ків гуртка опрацювали (виявили, описали, скопіювали) тисячі закордонних джерел з російської історії у більш ніж 40 сховищах Польщі, Швеції, Фінляндії, Данії, Голландії, Пруссії, Австро-Угорщини, Франції, Англії, Італії²⁰. Внаслідок такої діяльності близько півтисячі оригінальних слов'янських рукописів, десятки тисяч копій документів із вітчизняних і закордонних зібрань потрапили у колекцію М. Румянцева, у МАКІС, були включені в дослідження й публікації членів гуртка.

Під кінець життя граф мав найбільшу бібліотеку в Росії, що охоплювала 28,5 тис. книг, серед яких майже 1,5 тис. – російських, у тому числі 213 стародруків. Історичний відділ налічував понад 12 тис. томів. Рукописне зібрання (що нині зберігається у Відділі рукописів Російської державної бібліотеки у Москві) включало понад 700 назв. Нумізматичний кабінет лише давньогрецьких й східних монет мав 1,5 тис. одиниць, а етнографічна колекція зосередила предмети побуту, зброю, одяг і прикраси різних народів імперії²¹.

Отже, за своїми масштабами, рівнем організації та результатами антикварна діяльність Румянцевського гуртка перевершила усі попередні подібні практики в Росії, створивши величезну джерельну основу для історіографічних, джерелознавчих, спеціальноісторичних студій. Комплексний характер збиральницької діяльності гуртка (пошук актів, наративів, археологічного та етнографічного матеріалу), з переважною орієнтацією на джерела політичної історії та історії культури до початку XVIII ст., на нашу думку, зумовлював специфіку видавничої роботи – її універсальність, серійність, систематичність, проблемність. Завдяки активній археографічній праці, що стимулювала евристичну діяльність, співробітникам М. Румянцева вдалося розширити традиційно відому на той час джерельну базу за рахунок фольклорного, літературно-публіцистичного, лінгвістичного, археологічного матеріалу, дипломатичних актів, давньослов'янських творів, західноєвропейських і східних пам'яток. Творчість гуртка заклала підґрунтя майбутніх археографічних досліджень (передусім, Московського товариства історії та старожитностей російських (1804), Археологічної комісії (1834), Одеського товариства історії та старожитностей (1839), які сприйняли та розвинули його досвід колективного вивчення минулого²².

Своєрідним продовженням справи М. Румянцева стала антикварна практика таких відомих вчених і колекціонерів як Федір Андрійович

Толстой (1758–1849), Олександр Дмитрович Чертков (1789–1858), Олексій Сергійович Уваров (1825–1884) та плеяди дослідників нового покоління²³.

Загалом діяльність гуртків О. Мусіна-Пушкіна та М. Румянцева свідчить про формування у другій половині XVIII – середині XIX ст. в освічених верствах російського суспільства широкого поступу в напрямі розшуку, збирання, збереження й дослідження джерел вітчизняної історії. Це явище було складовою загальноєвропейського контексту (щоправда, в Європі цей напрям розвивався ще з XV ст.), виражаючи його провідні ідейні новації та тенденції розвитку. Саме в цей час європейський антикварний рух здобув державну й суспільну підтримку, набув організаційних форм, створив науково-розроблені проекти, що зумовлювалося як загальним розвитком історичної науки, так і комплексом суспільно-політичних, ідеологічних, наукових і культурних імперативів доби. Це було наслідком взаємопов'язаних тенденцій розвитку історичної науки в багатьох країнах тогочасної Європи, удосконалення методик історичного пізнання шляхом застосування критичних прийомів дослідження джерельного комплексу. Антикварний рух виконував важливі функції патріотичного виховання і просвітництва, розвитку суспільної свідомості й формування ідентичності, оновлення джерельної бази історичних досліджень, забезпечення історичних праць необхідним матеріалом, залучення нових методик і технологій у його публікації. Важливим рушієм у процесі збирання старожитностей було чітке усвідомлення цінності джерел як свідoctв про минуле, розуміння необхідності збирання за можливості всіх пам'яток.

Антикварна робота, що здійснювалася на офіційній або на приватній основі і багато в чому визначалася доступністю джерельних сховищ, мала певні особливості. Урядові накази, розпорядження, статuti державних установ і організацій, що передбачали евристично-едиційну практику, офіційні археографічні експедиції, реалізуючи важливі наукові потреби, разом із тим підпорядковувалися політичним та ідеологічними мотивам владних структур. Приватне колекціонування значною мірою конкурувало з офіційним «антикварством», не було настільки пов'язаним з урядовими інтересами та визначалося особистими мотивами кожного збирача (сімейним вихованням, освітою, службовою діяльністю, історичними захопленнями, бібліофільством тощо). В умовах обмеженого доступу до фондів офіційних сховищ приватні зібрання

заповнювали «джерельний вакуум», широко використовуючись в історичних студіях і стаючи невід'ємною частиною загального комплексу пам'яток.

Отже, антикварний рух другої половини XVIII – середини XIX ст., розвинувши й удосконаливши свої головні форми, напрями та прийоми пізнання минулого, насправді поступово перетворився на наукову археографічну практику, репрезентуючи її головні складові. Західноєвропейський антикварний рух став попередником і орієнтиром для подібної діяльності у Східній Європі та Російській імперії. Зародившись в Італії XV ст., це явище найбільш помітно розвинулося в Англії XVI ст. і Франції та Німеччині XVII ст., ставши в епоху Просвітництва загальноєвропейським надбанням і необхідною передумовою сцієнтизованої історії.

Упродовж XVIII – початку XIX ст. однією з головних тенденцій розвитку європейської історіографії стає поступовий і складний процес трансформації антикварної діяльності у наукову археографічну, а самих антикваріїв (знавців, критиків, видавців) – у авторів історичних творів, істориків і археографів у тогочасному розумінні. Це було викликано формуванням нових критичних історичних студій і пов'язаним із цим поєднанням у творчості дослідника евристичної та аналітичної роботи, удосконаленням методик джерелознавчого аналізу, теоретизацією історіописання. Едиційна діяльність, яка визначалася евристично-дослідною роботою, сама стимулювала колекціонування джерел та комплектування їх фондів, сприяючи зростанню усвідомлення необхідності побудови нової якості історичних досліджень.

Збирання, дослідження й публікація джерел російськими антикваріями стали взірцем і рівнем для українських істориків, сприяючи їх залученню до подібної роботи з української старовини. Не випадково А. Чапа мріяв про видання української «Древней вивлиофики», водночас розуміючи складність втілення цієї ідеї²⁴. Окрім того, українські антикварії не могли не орієнтуватися на російських колег, оскільки деякі активно співпрацювали з ними. Так, М. Берлінський неодноразово зазначав у своєму щоденнику про зустрічі з М. Румянцевим, П. Кеппеном, В. Анастасевичем, К. Калайдовичем, про листування та обмін з ними власними дослідженнями²⁵. Подібні інтелектуальні зв'язки мали А. Чапа, О. Шафонський, М. Маркевич та інші. Причому у джерелах не зустрічається якогось

протиставлення ідентичностей, а навпаки, українські антикварії поєднували малоросійську ідентичність з загальноросійською, хоча, звичайно, мали різні погляди на ключові аспекти вітчизняного минулого. Проте, через комплекс причин та обставин (зокрема, відсутність власних академічної та видавничої інфраструктур нового типу гальмувала підготовку і розвиток відповідного інтелектуального середовища), у той час вітчизняними дослідниками колективний рівень так і не був досягнутий. Незважаючи на співпрацю окремих українських антикваріїв (М. Берлінського, Є. Болховітінова) з гуртком князя М. Румянцева, подібна організація колективного вивчення пам'яток минулого залишалася у перспективі і стала можливою лише в середині XIX ст. вже на офіційній основі. Саме тоді був пройдений описаний нами процес трансформації «антикварства» у професійні наукові практики українськими дослідниками старовини.

¹ Луптов С. П. Книга в России в XVII в. – Л., 1970. – 224 с.; *Его же*. Книга в России в первой четверти XVIII в. – Л., 1973. – 376 с.; *Его же*. Книга в России в послепетровское время 1725–1740. – Л., 1976. – 380 с.; Мартынов И. Ф. Частные библиотеки в России XVIII в. // Памятники культуры : ежегодник. 1975. – М., 1976. – С. 101–116; Хотев П. И. Книга в России в середине XVIII в. Частные книжные собрания. – Л., 1989. – 144 с.; Козлов В. П. Колумбы российских древностей. – М. : Наука, 1985. – 176 с.; *Его же*. Кружок А. И. Музина-Пушкина и «Слово о полку Игореве»: Новые страницы истории древнерусской поэмы в XVIII веке. – М., 1988. – 284 с.; *Его же*. Российская археография в конце XVIII – первой четверти XIX века. – М., 1999. – 416 с.; *Его же*. Российское архивное дело. Архивно-источниковедческие исследования. – М., 1999. – 335 с.

² Историки России. Биографии / сост., отв. ред. А. А. Чернобаев. – М. : РОССПЭН, 2001. – С. 7–138.

³ Мода на збирання приватних бібліотек у Росії складається з початку XVIII ст. переважно в осередках тогочасної еліти. Значними зібраннями книг у цей час володіли цар Петро I, Д. Голіцин, Я. Брюс, А. Остерман, В. Тагіщев, Феофан Прокопович, Стефан Яворський та інші. Див.: *Здобнов Н. В.* История русской библиографии до начала XX века. – М. : Изд-во АН СССР, 1951. – С. 38, 61; Хотев П. И. Книга в России в середине XVIII в. Частные книжные собрания. – Л., 1989. – 144 с.; Луптов С. П. Книга в России в XVII в. – Л., 1970. – С. 76–94; *Его же*. Книга в России в первой четверти XVIII в. – Л., 1973. – С. 165–276; *Его же*. Книга в России в послепетровское время 1725 – 1740. – Л., 1976. – С. 169–363.

⁴ Catalogue de la bibliotheque de M. le C-te D.Boutourline. Premiere partie contenant des livres imprimes en langue francaise, quelque manuscrits etc. – A.St.Peterssb., 1794. – 149 p.; Catalogue des livres de la bibliotheque de S.E.M. le Comte de Boutourline, revu par M. M. Ant.

Alex. Barbier, bibliothecaire du conseil de l'Etat, et Charles Pougens, l'Institut de France etc., suivi d'un table des auteurs. – Paris, imp. de Ch.Pougens, an XIII, 1805. – 758 p.; Catalogue de la Bibliotheque de son Excellence M. le Comte de Boutourline. – Florence, 1831. – 262 p.; Catalogue de la Bibliotheque de feu M. le Comte D.Boutourline, don't la vente se fera le lundi, 25 Novembre 1839, et jours suivants, a 6 heures de relevee, rue de Bons-Enfants N 30, maison Silvestre, salle le premier. Les adjudications seront faites par M.Commandeur, Comissaire-priseur etc. – Paris, chez Silvestre, librairie, 1839. Titre et avertissement sur 4p, texte sur 306 et Table de 8p. Deuzieme partie, dont la vente sera le lundi 16 Nov. 1840 et jours suivants ibid., 1840. – 254 et 8 p. Troisieme et derniere partie (vente du 4 Octobre 1841) ibid, 1841. – 141 et 4 p.; Catalogue des livres de la bibliotheque du C. A. G. C-te Alexis Golowkin. – M. : N.S.Vsevolojky, 1811. – 11 p.; Catalogue des livres de la bibliotheque de son Excellence M. le Comte de Rasoumoffsky. 2V. – M., 1814. – 250 p.; Catalogue des livres rares et precieux de la bibliotheque de Pr. M. de Wlassoff, 2-me ed. – M., 1821. – 236 p.; Catalogue des tableaux, estampes, livres etc. faisant partie du cabinet de feu de Chambellan de Wlassoff... – M., 1826. – 345 p.; Fischer G. *Museum Demidoff, Tom I, contenant le Catalogue systematique des livres de la bibliotheque de Paul de Demidoff, conseiller d'Etat actuel, Chevalier de l'Ordre de St.Vladimir de la premier Classe, Membre honoraire de la Societe Imperiale economique de St.Petersbourg, de l'Universite Imperiale, de la Societe physico-medicale, de la Societe des Naturalistes de Moscou etc. etc. Arrange suivant son systeme bibliographique. Dispose et mis en ordre par lui-meme. Publie avec une Preface par le Professeur G.Fischer. – Moscou, imprime aux Defens du Proprietaire chez C.F.Schildbach, 1806. – LXXIII, 275 p.*; Fischer G. *Museum Demidoff*. Mis en ordre systematique et decrit par G.Fischer, conseiller antique, professeur-Demidovien, directeur du Museum de l'Universite Imperiale de Moscou, et Membre de plusieurs societes savants. Tome second. Mineraux et Petrifications. Avec 6 planches. – Moscou, aux depens du Proprietaire a l'Imprimerie de l'Universite Imperiale, 1806. – XVII, 300 p.; Fischer G. *Museum Demidoff*. Ou catalogue systematique et raisonne des curiosites de la nature et de l'art. Donnes a l'Universite Imperiale de Moscou. Par son Excellence monsieur paul de Demidoff. Conseiller d'Etat actuel, Chevalier de l'Ordre de St.Vladimir de la premier Classe, Membre honoraire de la Societe royale des sciences de Gottingen, de l'Universite Imperiale de Moscou, de la Soc. libre des sciences, belles letters et arts de St.Petersbourg, de la Societe Imperiale des Naturalistes, de la Societe Physico-Medicale de Moscou etc. etc. Tome troisieme. Vegetaux et Animaux. Avec 6 planches. – Moscow, aux frais de l'ancien Proprietaire Paul de Demidoff. A l'Imprimerie de l'Universite Imperiale, 1807. – 2 titres, IX, 330 p.; Catalogue des livres de la bibliotheque du Pr. M.Galitzin... par Ch.Gunzbourg. – M., 1866. – IV, 495 p.; Більш докладно про це висвітлено у працях: *Ундольский В. М.* Павел Григорьевич Демидов и его славяно-русская библиотека // Чтения в Обществе истории и древностей российских. – М. : Унив. тип., 1846–1847. – Кн. 2. – Отд. IV. – С. I–VI, 1–35; *Его же*. Библиографические разыскания. Очерк библиографических трудов России // Москвитянин. – М., 1846 – № 2. – С. 138–162; *Геннади Г. Н.*

Русские библиофилы. Библиотеки графа Бутурлина и их каталоги // Журнал Министерства народного просвещения. – 1856. – Ч. 90. – Отд. III. – С. 1–10; *Его же*. Указатель библиотек в России. – СПб., 1864. – С. 3; *Его же*. Русские книжные редкости. Библиографический список русских редких книг. – СПб., 1872. – С. 12–14; *Здобнов Н. В.* Указ. соч. – С. 61; *Берков П. Н.* Русские книголюбы : очерки. – М. ; Л., 1967. – С. 149–177.

⁵ *Козлов В. П.* Российская археология в конце XVIII – первой четверти XIX века. – М., 1999. – С. 275–276.

⁶ *Калайдович К. Ф.* Известие о древностях славяно-русских и об Игнатии Ферапонтовиче Ферапонтове, первом собирателе оных. – М., 1811. – 173 с.; *Его же*. Биографические сведения о жизни, ученых трудах и собрании российских древностей гр. А. И. Мусина-Пушкина // Записки и труды Общества Истории и Древностей Российских. – М., 1824. – Кн. 4, ч. 2. – С. 6–24; *Анастасевич В. Г.* Роспись российским книгам для чтения из библиотеки В. Плавильщикова, систематическим порядком расположенная. В трех частях. – СПб., 1820. – 539 с. (упродовж 1821–1826 рр. вийшло 6 «Прибавлений» до цього розпису); *Его же*. Роспись российским книгам для чтения из библиотеки А. Смирдина, систематическим порядком расположенная. В четырех частях. – СПб., 1828. – 712 с. (у 1829, 1832, 1852, 1856 рр. вийшло 4 «Прибавления» до цього розпису); Обстоятельное описание славяно-российских рукописей, хранящихся в Москве в библиотеке т. с., сенатора двора Е. И. В., действит. камергера, кавалера графа Федора Андреевича Толстого. Издали К. Калайдович и П. Строев. С палеографическими таблицами почерков с XI по XVIII в. – М., 1825. – 811 с. (у 1825 та 1827 рр. вийшло 2 «Прибавления» до цього опису); Обстоятельное описание старопечатных книг славянских и российских, хранящихся в Москве в библиотеке т. с., сенатора двора Е. И. В., действит. камергера, кавалера графа Федора Андреевича Толстого. Издал П. Строев. С 24 гравированными изображениями шрифтов. – М., 1829. – 592 с.; Описание старопечатных книг славянских, находящихся в библиотеке московского первой гильдии купца и Общества истории и древностей российских благотворителя Ивана Никитича Царского. Издал Павел Строев. С 12 гравированными изображениями шрифтов. – М., 1836. – 454 с.; Каталог славяно-российских рукописей, принадлежащих московскому первой гильдии купцу и Общества истории и древностей российских благотворителю Ивану Никитичу Царскому. – М., 1836. – 78 с.; Рукописи славянские и российские, принадлежащие почетному гражданину и Археологической комиссии корреспонденту Ивану Никитичу Царскому. Разобраны и описаны Павлом Строевым. – М., 1848. – 916 с.; *Востоков А. X.* Описание русских и словенских рукописей Румянцевского музеума. – СПб., 1842. – 903 с.; Каталог российским книгам библиотеки Павла Григорьевича Демидова, составленный им самим, изд. В. Ундольский. – М. : Унив. тип., 1846. – IV, 35 с.; *Ундольский В. М.* Павел Григорьевич Демидов и его славяно-русская библиотека // Чтения в Обществе истории и древностей российских. – 1846–1857. – Кн. 2. – Отд. IV. – С. I–VI, 1–35; *Геннади Г. Н.* Русские библиофилы. Библиотеки графа Бутурлина и их каталоги // Журнал Министерства народного просве-

щения. – 1856. – Ч. 90. – Отд. III. – С. 1–10; *Его же*. Литература русской библиографии. Опись библиографических книг и статей, изданных в России – СПб., 1858. – 196 с.; *Его же*. Указатель библиотек в России. – СПб., 1864. – 33 с.; *Его же*. Русские книжные редкости. Библиографический список русских редких книг. – СПб., 1872. – IV, 151 с.; Каталог славяно-российским рукописям, погибшим в 1812 году, профессора Баузе, составленный Каразиним В. Н. // Чтения в Обществе истории и древностей российских. – М. : Унив. тип., 1862. – Кн. 2. – Отд. 5. – С. 45–79; Всеобщая библиотека России или Каталог книг для изучения нашего отечества во всех отношениях и подробностях, собранных А. Д. Чертковым. – М., 1863. – 620 с. (перші видання цього каталогу були здійснені у 1838 та 1845 рр.); [*Бартнев П. И.*] А. Д. Чертков и его библиотека // Русский архив. – 1863. – № 1. – С. 1–19; *Его же*. Несколько слов о Чертковской библиотеке // Русский архив. – 1864. – № 1. – С. 5–12; *Муханов П. А.* Каталог актов XIV, XV, XVI и XVII вв., принесенных в дар Московскому Публичному музею Павлом Александровичем Мухановым. – СПб., 1865. – 26 с.; Исторические бумаги, собранные Константином Ивановичем Арсеньевым, приведены в порядок и изданы академиком П. Пекарским (с портретом К. И. Арсеньева). – СПб., 1872. – 507 с. – (Сборник Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук ; т. 9); *Попов А.* Описание рукописей и каталог книг церковной печати библиотеки А. И. Хлудова. – М., 1872. – X, 664, 54 с.; *Его же*. Первое прибавление к описанию рукописей и каталогу книг церковной печати библиотеки А. И. Хлудова. – М., 1875. – III, 94 с.; *Карнович Е. П.* Замечательные богатства частных лиц в России. – СПб., 1874. – 388 с.; *Барсов Е. В.* Городская Чертковская библиотека // Известия Московской городской думы. – М., 1878. – Вып. 1. – С. 12–15; *Барсуков Н. П.* Жизнь и труды П. М. Строева. – СПб., 1878. – 671 с.; *Викторов А. Е.* Собрание рукописей И. Д. Беляева. – М., 1881. – 127 с.; *Кестнер К. И.* Материалы для исторического описания Румянцевского музеума. – М., 1882. – 54 с.; *Стасов В. В.* Румянцевский музей. История его перевода из Перербурга в Москву в 1860–1861 гг. // Русская старина. – 1883. – Кн. 1 – С. 87–116; Опись библиотеки, находившейся в Москве, на Воздвиженке, в доме графа Дмитрия Николаевича Шереметева до 1812 г. – СПб., 1883. – 615 с.; *Уварова П. С.* Каталог собрания древностей графа А. С. Уварова. Отделения 1–11. – М., 1887–1908; *Бокачев Н. Ф.* Описи русских библиотек и библиографические издания, находящиеся в исторической и археологической библиотеке Н. Бокачева. – СПб., 1890. – XVIII, [2], 316, 53, [1], 23, [3] с.; *Бакай Н. Н.* Замечательное книгохранилище в Восточной Сибири. – М., 1896. – 15 с.; *Варб Е.* Одно из наших центральных просветительных учреждений. Очерки румянцевского музея. – М., 1898. – 84 с.; *Смирнов Н. П.* Библиографические материалы. Опись книг, брошюр и статей библиотеки сенатора Н. П. Смирнова. – СПб. : Тип. А. Пороховщикова, 1898. – XVI, 692 с.; *Иконников В. С.* Новые коллекции рукописей в России. – К., 1890. – 30 с.; *Его же*. Опыт русской историографии. – К., 1892. – Т. 1, кн. 2. – С. 1072–1349; 1908. – Т. 2, кн. 2. – С. 1599–1600, 1618–1629; *Белов А.*

Частные книгохранилища и музеи в Москве // Литературный вестник. – СПб., 1901. – Т. 1, кн. 2. – С. 143–148; *Ульянинский Д. В.* Среди книг и друзей. Ч. 1. – М., 1903. – 145 с.; *Его же.* Библиотеки отдельных лиц: (материалы печатные и рукописные). – М., 1913. – 147 с.; *Иваск У. Г.* Частные библиотеки в России. Опыт библиографического указателя. Ч. 1. (№ 1–669) // Русский библиофил : иллюстрир. вестн. для собирателей книг и гравюр. – СПб., 1911. – № 3 – С. 55–74; № 4. – С. 45–54; № 6. – С. 71–85; № 8. – С. 68–77; Ч. 2. (№ 670–1346). Приложение к «Русскому библиофилу» 1911 года. – СПб., 1912. – 80 с.; *Шибанов П. П.* Антикварная книжная торговля в России. ГИЗ. – М.; Л., 1925. – 245 с.; *Щепкина М. В., Протасьева Т. Н.* Сокровища древней письменности и старой печати: Обзор рукописей русских, славянских, греческих, а также книг старой печати Государственного Исторического музея. – М., 1958. – 86 с. – (Труды ГИМ; вып. 30. Памятники культуры); *Сакович С. И.* Частные коллекции документальных материалов // Письменные источники в собрании ГИМ. – М., 1958. – Ч. 1. – С. 62–81; Собрания Д. В. Разумовского и В. Ф. Одоевского. Архив Д. В. Разумовского : описания / под ред. И. М. Кудрявцева. – М.: ГБЛ, 1960. – 264 с.; *Берков П. Н.* О людях и книгах (из записок книголюбца). – М.: Книга, 1965. – 144 с.; *Его же.* Русские книголюбцы : очерки. – М.; Л., 1967. – 316 с.; *Луппов С. П.* Книга в России в XVII в. – Л., 1970. – 224 с.; *Его же.* Книга в России в первой четверти XVIII в. – Л., 1973. – 376 с.; *Его же.* Книга в России в послепетровское время 1725–1740. – Л., 1976. – 380 с.; *Мартынов И. Ф.* Частные библиотеки в России XVIII в. // Памятники культуры : ежегодник. 1975. – М., 1976. – С. 101–116; *Кунин В. В.* Библиофилы пушкинской поры. – М., 1979. – 352 с.; Книгопечатание и книжные собрания в России до середины XIX века : сб. науч. тр. / БАН СССР. – Л., 1979. – 172 с.; Русские библиотеки и частные книжные собрания XVI–XIX веков : сб. науч. тр. / БАН СССР; отв. ред. Д. В. Тер-Аванесян. – Л., 1979. – 182 с.; Книга и библиотеки в России в XIV – первой половине XIX века : сб. науч. тр. / БАН СССР. – Л., 1982. – 160 с.; *Уо Д. К.* Славянские рукописи собрания Ф. А. Толстого : материалы к истории собрания и указатели старых и новых шифров / БАН СССР. – Л., 1980. – 135 с.; *Моисеева Г. Н.* «Собрание российских древностей» профессора Баузе // Труды Отдела древнерусской литературы / Академия наук СССР. Институт русской литературы (Пушкинский Дом); отв. ред. Д. С. Лихачев. – Л.: Наука. Ленингр. отделение, 1980. – Т. 35 : Рукописное наследие Древней Руси. – С. 301–344; *Самошенко В. Н.* Исторические архивы дореволюционной России. – М., 1986. – 209 с.; *Его же.* История архивного дела в дореволюционной России. – М., 1989. – 220 с.; Описание рукописей собрания Черткова / Академия наук СССР, Сибирское отделение, Ин-т истории, филологии и философии; сост.: М. М. Черниловская, Э. В. Шульгина. – Новосибирск : Наука. Сиб. отделение 1986. – 134 с.; *Шульгина Э. В., Черниловская М. М.* Чертков и история его библиотеки // Труды Государственного исторического музея. Проблемы экспозиционной и фондовой работы. – М., 1987. – Вып. 65. – С. 106–113; *Розманова Н. А.* Из истории книжной коллекции А. Д. Черткова // К 50-летию Госу-

дарственной публичной исторической библиотеки. Сокровища книги: Юбилейный сборник научных трудов ГПИБ. – М., 1988. – Ч. 1. – С. 18–29; Собиратели книг в России. Вторая половина XIX в. / сост. Л. М. Равич. – М., 1988. – 296 с.; *Хотев П. И.* Книга в России в середине XVIII в. Частные книжные собрания. – Л., 1989. – 144 с.; *Станюкович Л.* Коллекция из Поречья // Куранты : ист.-краеведческий альманах. – М., 1989. – Вып. 3. – С. 355–358; *Лабынцев Ю. А.* Ставшие ее частью. Коллекции русских библиофилов в главной книжной сокровищнице страны. – М., 1990. – 352 с.; *Его же.* Завещано отечеству: (Коллекции графа Н. П. Румянцева и их судьба). – М., 1994. – 318 с.; *Аксенов А.* С любовью к Отечеству и просвещению. А. И. Мусин-Пушкин. – Рыбинск : Рыбинское подворье, 1994. – 208 с.; Частное коллекционирование в России : материалы науч. конф. «Випперовские чтения 1994». Вып. 27 / под общ. ред. И. Е. Даншовой. – М.: ГМИИ им. А. С. Пушкина, 1995. – 256 с.; *Полунина Н., Фролов А.* Коллекционеры старой Москвы : иллюстрир. биогр. словарь / предисл. С. О. Шмидта. – М., 1997. – 528 с.; Мусины-Пушкины в истории России. К 250-летию со дня рождения А. И. Мусина-Пушкина. – Рыбинск : Рыбинское подворье, 1998. – 384 с.; *Стрижова Н. Б.* Архив А. С. и П. С. Уваровых в Отделе письменных источников Государственного исторического музея // Очерки истории отечественной археологии / ГИМ, Ин-т археологии РАН. – М., 1998. – Вып. 2. – С. 85–103; *Гришина З. В., Пушков В. П.* Библиотеки. Накопление и использование книжных богатств // Очерки русской культуры XIX века. – М.: Изд-во МГУ, 2001. – Т. 3 : Культурный потенциал общества. – С. 513–563; *Полунина Н. М.* Коллекционеры России XVII – начала XX в.: энциклопед. словарь. – М., 2005. – 560 с.; *Банников А. П., Сапожникова С. А.* Собиратели и хранители прекрасного : энциклопед. словарь российских коллекционеров от Петра I до Николая II. 1700–1918 гг. – М., 2007. – 607 с.; *Фролова М. М.* Воплощение замысла – Чертковская библиотека // Российская история. – 2009. – № 2. – С. 79–92.

⁷ Древняя российская вивлиофика, содержащая в себе: собрание древностей российских, до истории, географии и генеалогии российской касающихся / Изданная Николаем Новиковым, членом Вольного Российского собрания при Императорском Московском университете. – Изд. второе, вновь исправленное, умноженное и в порядок хронологической по возможности приведенное. – М.: Тип. Компании типографической, 1788–1791. (У 20 ч.).

⁸ *Козлов В. П.* Указ. соч. – С. 262, 277; *Астраханский В. С. В. Н. Татищев – создатель книжных собраний и русский читатель // Русские библиотеки и их читатель (из истории русской культуры эпохи феодализма) / под ред. акад. Б. Б. Пиотровского и С. П. Луппова. – Л.: Наука, 1983. – С. 114–123.*

⁹ *Козлов В. П.* Указ. соч. – С. 75–77, 90, 170.

¹⁰ Там же. – С. 51–52, 59, 90, 97–100, 113.

¹¹ Там же. – С. 67–78.

¹² *Иконников В. С.* Опыт русской историографии. – К., 1892. – Т. 1, кн. 2. – С. 1154–1157; *Козлов В. П.* Указ. соч. – С. 79–82.

¹³ *Мартынов И. Ф.* Частные библиотеки в России XVIII в. – С. 101–116.

¹⁴ Козлов В. П. Указ. соч. – С. 82–89.

¹⁵ Козлов В. П. Колумбы российских древностей. – М. : Наука, 1984. – С. 174–175; *Его же*. Кружок А. И. Мусина-Пушкина и «Слово о полку Игореве». – М., 1988. – 284 с.; *Его же*. Российская археография в конце XVIII – первой четверти XIX века. – М., 1999. – С. 87, 89–112; *Его же*. Российское архивное дело. Архивно-источниковедческие исследования. – М., 1999. – С. 95–123.

¹⁶ Рукавиціна-Гордізівська Є. В. Бібліотека київського митрополита Євгенія Болховітінова // Рукописна та книжкова спадщина України : археогр. дослідж. унік. архів. та бібл. фондів. – Київ, 1998. – Вип. 4. – С. 213–214; Лабунцев Ю. А. Завещано отечеству: (Коллекции графа Н. П. Румянцева и их судьба). – М., 1994. – С. 97; *Его же*. Ставшие ее частью. Коллекции русских библиофилов в главной книжной сокровищнице страны. – М., 1990. – С. 61; Козлов В. П. Российская археография в конце XVIII – первой четверти XIX века. – М., 1999. – С. 171–176; Николаев С. И. О коллекции Игнатия Онацевича // Духовная культура славянских народов. – Л., 1983. – С. 197–209.

¹⁷ Козлов В. П. Указ. соч. – С. 175.

¹⁸ Там же. – С. 176–177; 203–218; 221–227.

¹⁹ Лабунцев Ю. А. Завещано отечеству: (Коллекции графа Н. П. Румянцева и их судьба). – М., 1994. – С. 114–232; Козлов В. П. Указ. соч. – С. 206, 229.

²⁰ Козлов В. П. Колумбы российских древностей. – М. : Наука, 1984. – С. 168–175; *Его же*. Российская археография в конце XVIII – первой четверти XIX века. – М., 1999. – С. 178–202.

²¹ *Его же*. Российская археография в конце XVIII – первой четверти XIX века. – М., 1999. – С. 179.

²² Тодийчук О. В. Украина XVI – XVIII вв. в трудах Общества истории и древностей российских / АН УССР, Ин-т истории ; отв. ред. Ф. П. Шевченко. – Київ : Наук. думка, 1989. – С. 73, 121–123; Папакін Г. В. Фамільні архіви української шляхти: питання камерально-археографічного та едиційного опрацювання наприкінці XVIII – на початку XX ст. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.archives.gov.ua/Publikat/Researches/Papakin_2004.php.html. – Назва з екрана; Хмарський В. М. Археографічна діяльність Одеського товариства історії і старожитностей. – Одеса, 2002. – 400 с.; Його ж. Внесок Одеського товариства історії і старожитностей у становлення археографії на Півдні України // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Дніпропетровськ, 2001. – Вип. 2. – С. 351–381; Бондар Г. С. Археографія на сторінках «Одесского вестника» (30-ті – середина 50-х рр. XIX ст.) // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Дніпропетровськ, 2001. – Вип. 2. – С. 338–350. Більш детально про археографічну діяльність А. О. Скальковського висвітлено у працях: Хмарський В. М. Початок археографічної діяльності в Одесі // Записки історичного факультету Одеського державного університету. – 1997. – Вип. 4. – С. 183–192; Його ж. З історії розвитку археографії на Півдні України : Аполлон Скальковський // Записки історичного факультету Одеського державного університету. – 1998. – Вип. 6. – 318 с.; Його ж. Становлення археографії

на Півдні України // Четвертий міжнародний конгрес україністів. Одеса, 26–29 серпня 1999 р. : Доп. та повідомл. Історія. – Одеса ; Київ ; Львів, 1999. – Ч. 1. – С. 96–102.

²³ Обстоятельное описание славяно-российских рукописей, хранящихся в Москве в библиотеке т. с., сенатора двора Е.И.В., действит. камергера, кавалера графа Федора Андреевича Толстого. Издали К. Калайдович и П. Строев. С палеографическими таблицами почерков с XI по XVIII в. – М., 1825. – 811 с. (у 1825 та 1827 рр. вийшло 2 «Прибавления» до цього опису); Обстоятельное описание старопечатных книг славянских и российских, хранящихся в Москве в библиотеке т. с., сенатора двора Е.И.В., действит. камергера, кавалера графа Федора Андреевича Толстого. Издал П. Строев. С 24 гравированными изображениями шрифтов. – М., 1829. – 592 с.; Описание старопечатных книг славянских, находящихся в библиотеке московского первой гильдии купца и Общества истории и древностей российских благотворителя Ивана Никитича Царского. Издал Павел Строев. С 12 гравированными изображениями шрифтов. – М., 1836. – 454 с.; Каталог славяно-российских рукописей, принадлежащих московскому первой гильдии купцу и Общества истории и древностей российских благотворителю Ивану Никитичу Царскому. – М., 1836. – 78 с.; Рукописи славянские и российские, принадлежащие почетному гражданину и Археографической комиссии корреспонденту Ивану Никитичу Царскому. Разобраны и описаны Павлом Строевым. – М., 1848. – 916 с.; Всеобщая библиотека России или Каталог книг для изучения нашего отечества во всех отношениях и подробностях, собранных А. Д. Чертковым. – М., 1863. – 620 с. (перші видання цього каталогу були здійснені у 1838 та 1845 рр.); [Бартенев П. И.]. А. Д. Чертков и его библиотека // Русский архив. – 1863. – № 1. – С. 1–19; *Его же*. Несколько слов о Чертковской библиотеке // Русский архив. – 1864. – № 1. – С. 5–12; Муханов П. А. Каталог актов XIV, XV, XVI и XVII вв., принесенных в дар Московскому Публичному музею Павлом Александровичем Мухановым. – СПб., 1865. – 26 с.; Исторические бумаги, собранные Константином Ивановичем Арсеньевым, приведены в порядок и изданы академиком П. Пекарским (с портретом К. И. Арсеньева). – СПб., 1872. – 507 с. – (Сборник Отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук ; т. 9); Попов А. Описание рукописей и каталог книг церковной печати библиотеки А. И. Хлудова. – М., 1872. – X, 664, 54 с.; *Его же*. Первое прибавление к описанию рукописей и каталогу книг церковной печати библиотеки А. И. Хлудова. – М., 1875. – III, 94 с.; Барсов Е. В. Городская Чертковская библиотека // Известия Московской городской думы. – М., 1878. – Вып. 1. – С. 12–15; Викторов А. Е. Собрание рукописей И. Д. Беляева. – М., 1881. – 127 с.; Опись библиотеки, находившейся в Москве, на Воздвиженке, в доме графа Дмитрия Николаевича Шереметева до 1812 г. – СПб., 1883. – 615 с.; Уварова П. С. Каталог собрания древностей графа А. С. Уварова. Отделения 1–11. – М., 1887–1908; Бокачев Н. Ф. Описи русских библиотек и библиографические издания, находящиеся в исторической и археологической библиотеке Н. Бокачева. – СПб. : Тип. В. Киршбаума, 1890. – XVIII,

[2], 316, 53, [1], 23, [3] с.; *Бакай Н. Н.* Замечательное книгохранилище в Восточной Сибири: (Библиотека Г. В. Юдина). – М. : Печ. А. И. Снегиревой, 1896. – 15 с.; *Смирнов Н. П.* Библиографические материалы. Описание книг, брошюр и статей библиотеки сенатора Н. П. Смирнова. Палеография. Книгопечатание и законы о цензуре и печати. Библиография. Библиотеки, музеи и архивы. Книжная торговля. – СПб. : Тип. А. Пороховщикова, 1898. – XVI, 692 с.; *Белов А.* Частные книгохранилища и музеи в Москве // Литературный вестник. – СПб., 1901. – Т. 1, кн. 2. – С. 143–148; *Ульянинский Д. В.* Среди книг и друзей. Ч. 1. – М., 1903. – 145 с.; *Шибанов П. П.* Антикварная книжная торговля в России. – М. ; Л. : ГИЗ, 1925. – 245 с.; *Щепкина М. В., Протасьева Т. Н.* Сокровища древней письменности и старой печати: Обзор рукописей русских, славянских, греческих, а также книг старой печати Государственного Исторического музея. – М., 1958. – 86 с. – (Труды ГИМ; вып. 30. Памятники культуры); *Сакович С. И.* Частные коллекции документальных материалов // Письменные источники в собрании ГИМ. – М., 1958. – Ч. 1. – С. 62–81; Собрания Д. В. Разумовского и В. Ф. Одоевского. Архив Д. В. Разумовского : описания / под ред. И. М. Кудрявцева. – М. : ГБЛ, 1960. – 264 с.; *Берков П. Н.* О людях и книгах (из записок книголюба). – М. : Книга, 1965. – 144 с.; *Его же.* Русские книголюбы : очерки. – М. ; Л., 1967. – 316 с.; *Кунин В. В.* Библиофилы пушкинской поры. – М., 1979. – 352 с.; Книгопечатание и книжные собрания в России до середины XIX века : сб. науч. тр. / БАН СССР. – Л., 1979. – 172 с.; Русские библиотеки и частные книжные собрания XVI–XIX веков : сб. науч. тр. / БАН СССР; отв. ред. Д. В. Тер-Аванесян. – Л., 1979. – 182 с.; Книга и библиотеки в России в XIV – первой половине XIX века : сб. науч. тр. / БАН СССР. – Л., 1982. – 160 с.; *Уо Д. К.* Славянские рукописи собрания Ф. А. Толстого. – Л., 1980; Описание рукописей собрания Черткова / Академия наук СССР, Сиб. отд-ние, Ин-т истории, филологии и философии; сост.: М. М. Черниловская, Э. В. Шульгина. – Новосибирск : Наука. Сиб. отд-ние, 1986. – 134 с.; *Шульгина Э. В., Черниловская М. М.* Чертков и история его библиотеки // Труды Государственного исторического музея. Проблемы экспозиционной и фондовой работы. – М., 1987. – Вып. 65. – С. 106–113; *Розманова Н. А.* Из истории книжной коллекции А. Д. Черткова // К 50-летию

Государственной публичной исторической библиотеки. Сокровища книги : юбил. сб. науч. тр. ГПИБ. – М., 1988. – Ч. 1. – С. 18–29; Собиратели книг в России. Вторая половина XIX в. / сост. Л. М. Равич. – М., 1988. – 296 с.; *Станюкович Л.* Коллекция из Поречья // Куранты : ист.-краеведческий альманах. – М., 1989. – Вып. 3. – С. 355–358; Частное коллекционирование в России : материалы науч. конф. «Випперовские чтения 1994». Вып. 27 / под общ. ред. И. Е. Даншовой. – М. : ГМИИ им. А. С. Пушкина, 1995. – 256 с.; *Полунина Н., Фролов А.* Коллекционеры старой Москвы : иллюстрир. биограф. словарь / предисл. С. О. Шмидта. – М., 1997. – 528 с.; *Стрижова Н. Б.* Архив А. С. и П. С. Уваровых в Отделе письменных источников Государственного исторического музея // Очерки истории отечественной археологии / ГИМ, Ин-т археологии РАН. – М., 1998. – Вып. 2. – С. 85–103; *Гришина З. В., Пушков В. П.* Библиотеки. Накопление и использование книжных богатств // Очерки русской культуры XIX века. – М. : Изд-во МГУ, 2001. – Т. 3. Культурный потенциал общества. – С. 535–537; *Полунина Н. М.* Коллекционеры России XVII – начала XX в. : энциклопед. словарь. – М., 2005. – 560 с.; *Банников А. П., Сапожникова С. А.* Собиратели и хранители прекрасного : энциклопед. словарь российских коллекционеров от Петра I до Николая II. 1700–1918 гг. – М., 2007. – 607 с.; *Фролова М. М.* Воплощение замысла – Чертковская библиотека // Российская история. – 2009. – № 2. – С. 79–92.

²⁴ *А. Л. [Лазаревский А. М.]* Содержание одного из чепинских сборников исторических бумаг о Малороссии // Киевская старина. – 1891. – Кн. 1. (Документы, известия и заметки). – С. 174–176; *Колесник І. І.* Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). – Київ : Генеза, 2000. – 256 с.

²⁵ *Щербина В. И.* Первый киевский археолог М. Ф. Берлинский // Киевская старина. – 1896. – Кн. 12. – С. 407; Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, ф. 175. Титов Федір Іванович (1864–1935) – історик церкви, археограф, книгознавець. 2395 од. зб. 1808–1919. спр. 1057. Семейная переписка Берлинских. Выдержки из дневника М. Ф. Берлинского за 1806–1845 гг. Копии нач. XX в., 54 л.; Ф. 3. Листування. спр. 10761–10770. Берлинский М. Ф. – Румянцеву Н. П. / Письма: 26 мая 1815 р. – 19 июля 1816 р. Из Киева в Санкт-Петербург. Копии. 10 ед. хр., 12 л.

В статье освещаются особенности российской антикварной практики как имперского контекста подобного украинского явления второй половины XVIII – середины XIX ст. На примере антикварных кружков Н. Румянцева и А. Мусина-Пушкина раскрываются основные формы, направления, факторы и результаты деятельности российских антиквариев, освещаются их интеллектуальные связи, определяются специфика и пути формирования и использования частных коллекций источников.

Ключевые слова: антикварное движение, собрание источников прошлого, Российская империя, Н. Румянцев, О. Мусин-Пушкин, неофициальный кружок.

The article highlights the specificity of the Russian antique practices as the imperial context of the similar Ukrainian phenomenon in the second half of the XVIII – in the middle of the XIX century. On the example of antique circles of M. Rumyantsev and A. Musin-Pushkin, the author depicts the basic forms, directions, factors and results of Russian antiquarians, highlights their intellectual connections, defines specificity and ways of creating and usage of private collections of sources.

Key words: the antiquarian movement, a collection of sources of the past, the Russian Empire, N. P. Rumyantsev, O. I. Musin-Pushkin, the informal circle.